

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt: XXXIV

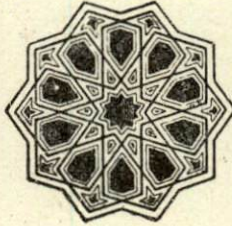

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt: XXXIV

*Bu dergide yayınlanan makalelerin her türlü sorumluluğu yazarlarına
aittir.*

İÇİNDEKİLER

Prof. Dr. İbrahim Agâh ÇUBUKÇU <i>Toplumsal Açından Dinî Araştırmalar</i>	1
Prof. Dr. Talât KOÇYİĞİT <i>Kasten İnsan Öldürmenin Dindeki Hükmü</i>	13
Prof. Dr. Hüseyin ATAY <i>Dinde Mantıklılık</i>	25
Prof. Dr. Beyza BİLGİN <i>Evrensel Karşılaşma Hıristiyanlar ve Müslümanlar Görüşüyorlar</i>	51
Doç. Dr. Münir KOŞTAŞ <i>Auguste Comte'un Din Sosyolojisi</i> ..	67
Yrd. Doç. Dr. Ruhi KALENDER <i>Türk Musikisi Makamlarında Geçki</i>	75
Doç. Dr. Ethem CEBECİOĞLU <i>Hoca Ahmet Yesevî</i>	87
Doç. Dr. Mustafa ERDEM <i>Hıristiyanlıktaki Vaftiz Anlayışı Üzerine Bir Araştırma</i>	133
Doç. Dr. Halis ALBAYRAK <i>Elmalı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tefsir Anlayışı</i>	155
Doç. Dr. Mehmet ÖZDEMİR <i>Müvellidün'un Endülüis Emevîleri Döneminde Kültürel Hayattaki Yeri</i>	175
Doç. Dr. İrfan AYCAN <i>Sakîf Kabilesi ve Tâif Şehrine İslâm Tarihi Açısından Bir Bakış</i>	209
Dr. Kamil ÇAKIN <i>Hadîs'in Kur'ân'a Arzı Meselesi</i>	237
Kitap Tanımı:	
Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU <i>Abdurrazzâk b. Hemmân es-San'ânî "Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîz" Tahkik edip Notlarla Neşreden, ed. Doktor Abdu'l-Mu'tî Emin Kal'aci, Dâru'l-Ma'rîfe, Beyrut 1991, I-II</i>	263

- Dr. İbrahim SARIÇAM Doç. Dr. Münir Atalar, *Osmanlı Devletinde Surre-i Humâyûn ve Surre Alayları*, Sevinç Matbaası, Ankara 1991 (*Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İlmî Eserler* : 58) 271
- Dr. İbrahim SARIÇAM Doç. Dr. Sabri Hizmetli “İslâm Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)”, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991, VIII + 241 S. .. 275

AUGUSTE COMTE'UN DİN SOSYOLOJİSİ

Doç. Dr. Münir KOŞTAŞ

Sosyologların bir çoğunun hareket noktası yaşadıkları dönemin yorumudur. Auguste Comte bu bakımdan iyi bir örnek teşkil eder. XIX. Yüzyıl ve onu temsil eden pozitivist felsefe XVIII. yüzyılın aşırı rasyonalizmine bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. XIX. Yüzyıl boyunca Avrupa'da Din Sosyolojisi Auguste Comte ve onu takibedenlerin tekamül ettirdikleri bu felsefi doktrinin hakimiyetinden kendini kurtaramamıştır. Aynı şekilde bu dönemdeki "Din Sosyolojisi" çalışmalarında, Darwinizm'in tekamülcü görüşlerinin etkisi ile primitif (ilkel) toplumların dinlerini araştırarak dinin menşei ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu bakımdan burada "Pozitivist Felsefe"nin temsilcilerinin "din" ve "sosyoloji" anlayışları ile ilgili dini bir tekamülü savunan teoriler ve bunların taraftarları hakkında biraz durmak gerekir.

Pozitivist felsefenin en önde gelen temsilcisi olduğu kadar sosyoloji ilminin de isim babası olarak kabul edilen Auguste Comte'u, "Din Sosyolojisi"nin kurucuları arasında kabul edebiliriz. O'nun din sosyolojisine dair görüşlerine temas etmezden önce sosyolojik görüşlerine bakmak gerekir.

Auguste Comte "Ecole Polytechnique" de yetişmiş bir mantık adamıdır. Analize oranla senteze öncelik vermek istediğinden, kurmak istediği sosyal bilimin (Sosyoloji'nin) konusunun, insan türünün tarihi olduğu sonucuna varır. Çağdaşlarının bir çoğu gibi, Auguste Comte, çağdaş toplumun bunalım içinde olduğunu düşünür ve toplumsal karışıklıkların açıklamasını kaybetmekte olan teolojik ve askeri toplumsal düzen ile doğmakta olan bilimsel ve sanayi sosyal düzeni arasındaki çelişki bulur.

Auguste Comte'a göre teolojik ve askeri sıfatlarla belirginleşen belirli bir toplum tipi ortadan kalkmaktadır. Ona göre, Ortaçağ toplumunun temel özelliği Katolik Kilisesi'nin yorumladığı yüce dindi. Teolojik düşünce şekli, muhariplere verilen önemle kendini gösteren, askeri etkinliğin üstünlüğü ile çağdaştır. Şimdi ise, bir başka toplum

doğmaktadır ki, bu doğmakta olan toplumun özelliği bilimsel olmasıdır. Geçmiş dönemlerin düşünce şeklinin teologların ya da din adamlarının düşünce şekli olması gibi, modern çağın düşünce şekli, bilim adamlarının düşünce şeklidir. Bilim adamları, sosyal düzenin ahlakî ve entellektüel temelini yaratan sosyal kategori olarak, din adamlarının ya da teologların yerini almaktadır. Bilim adamlarının din adamlarının yerini alması gibi, kelimenin geniş anlamında sanayiciler, fabrika müdürleri, bankacılar muhariplerin yerini almaktadırlar. İnsanların bilimsel olarak düşünmeye başladıkları andan itibaren toplulukların ana etkinliği, insanlar arasındaki savaş olmaktan çıkar ve insanların tabiat ile savaşı ya da tabii kaynakların daha rasyonel kullanımı haline gelir¹.

Auguste Comte'a göre insan düşüncesi birbirini takibeden üç merhaleden geçer. O, bunu da "Üç Hal Kanunu"nda göstermeye çalışır. Buna göre birinci merhaleden insan düşüncesi, olguları, insanın kendisi ile kıyaslanabilecek varlık ya da güçlere malederek açıklar ki, bu döneme Auguste Comte "*Teolojik dönem*" der. İkinci dönemde insanlar "tabiat" gibi soyut nesnelere başvurur ki, bu da "*Metafizik dönem*" dir. Üçüncü dönemde insan, olguları gözlemekte ve aralarında belirli bir anda ya da zaman içerisinde varolabilecek düzenli ilişkileri belirlemekle yetinir ki, buna da "*Pozitif dönem*" denir. Değişik dönemlerde bilimlerin sıralandığı düzen bize, değişik alanlarda aklın pozitif hale gelmiş olduğu düzeni gösterir.

Üç Hal Kanunu ve bilimlerin sınıflamasının terkipteki amaç, matematik, astronomi, fizik, kimya ve biyolojide hakim olan düşünce şeklinin, siyaset konusunda da zorunlu olması ve toplumun pozitif bir bilimin, "*sosyolojinin*" meydana gelmesine yolaçması gerektiğini ispat etmektir. Ama bu terkiptin amacı, sadece sosyolojinin meydana getirilmesinin zorunlu olduğu göstermek değildir. Belirli bir bilimden mesela, biyolojiden başlayarak, metod konusunda kesin bir alt-üst olma sözkonusu olur. Auguste Comte'a göre artık bilimlerin analitik bilimler değil, zorunlu olarak temelde sentetiktir. Bu kelimeler A. Comte'un dilinde çeşitli anlamlara gelir. Mesela, inorganik tabiatın ilimleri olan fizik ve kimya, yalıtılmış, zorunlu olarak yalıtılmış olgular arasında yasalar ortaya koyduğu anlamda analitiktir. Buna mukabil biyolojide, canlı varlık bir bütün olarak düşünülmediği takdirde, bir organın veya bir fonksiyonun açıklanması imkansızdır. Özel bir biyolojik olayın anlamlı olması ve açıklanabilmesi, ancak tüm organizmaya oranla

1 Raymond Aron, *Les Etaps de la Pensée Sociologique*, Paris, Gallimard 1967, s. 78-79.

mümkündür. Canlı bir varlığın bir parçası keyfi olarak kesilse, ele ölü maddeden başka bir şey geçmez. Çünkü canlı madde, canlı haliyle genel ya da bütündür.

Bütünün parçaya önceliği düşüncesi, sosyolojide de uygulanmalıdır. Zira sosyal bir olgunun durumu, sosyal bütün içinde düşünülmeden anlaşılamaz. Dinin durumu da, toplumun bütünü düşünülmeden anlaşılamaz².

Auguste Comte kurmak istediği sosyolojiyi genel olarak "sosyal statik" ve "sosyal dinamik" olmak üzere ikiye ayırır "*Sosyal Statik*" esas olarak sosyal "consensus" (sosyal uzlaşma) adını verdiği şeyi incelemekten ibarettir. Bir toplum canlı bir organizmaya benzer. Bir organın fonksiyonlarının incelenmesi, onu canlı varlığın bütünü içine koymadan nasıl imkansız ise, siyaset, devlet ve dini de incelemek, onları belirli bir anda toplumun bütünü içine koymadan imkansızdır. Şu halde, sosyal statik bir taraftan toplumun belirli bir andaki yapısının anatomik çözümlenmesini, diğer taraftan "consensus"ü belirleyen unsur ya da unsurların çözümlenmesidir. Sosyal dinamik de, başlangıçta, sadece insan toplumlarının katettiği ardarda gelen evrelerin anlatımıdır. Diğer bir ifade ile toplumu meydana getiren unsurların tarih boyunca gelişmesini ele alıp incelemidir. Auguste Comte, gerek sosyal statik'de ve gerekse sosyal dinamikde dini temel unsur olarak ele alır. Statik açıdan topluma bakılınca aile, devlet ve din müesseselerinin olmadığı bir toplum söz konusu olamaz. Bir toplumun düzeninin ahenkli olabilmesi bunlar arasındaki dengeye bağlıdır. Din, eşya ve insanın tabiatından neş'ed eden ve toplu halde yaşayan insan için vazgeçilmez bir müessesedir. Çünkü insan toplumunun bulunduğu her yerde din mutlaka mevcuttur³.

Auguste Comte'a göre dinin incelenmesinin amacı, dinin bütün insan toplumlarındaki fonksiyonunu göstermektir. Din ikili bir zorunluluğun sonucudur. Her toplum zorunlu olarak "consensus", yani toplumu meydana getiren kesimler arasında anlaşmayı, üyelerin mutabakatını ihtiva eder. Sosyal birlik, birlik ilkesinin, yani bir dinin bütün fertler tarafından kabul edilmesini zaruri kılar. Comte'a göre Dinin kendisi, insan tabiatının özelliği olan üçlü bir ayrımı ihtiva eder: a) Entellektüel bir görünüm, dogma; b) Tapınma ile dile getirilen duygusal bir görünüm, aşk; c) Pratik bir görünüm, tapınma⁴.

2 Raymond Aron, a.g.e. s. 80-81.

3 Auguste Comte, *Système de Politique Positive*, 5. Baskı, 2. Cilt, II. Bölüm, Paris 1929.

4 Raymond Aron, a.g.e., s. 110.

Comte'a göre din, kendinde insan tabiatının farklılaşmasını yansıtır. Sosyal düzeni tesis eden din'dir.

Dinamik Sosyal'da toplumların tekamül kanunu araştıran A. Comte, yukarıda da işaret edildiği gibi, bunu "Üç Hal Kanunu" (La Loi des Trois états)nda sistematize etmekte ve onu da din üzerine oturtmaktadır. Yani O'na göre insanların düşüncelerinin hareket noktasında din bulunmaktadır. İnsanlık pozitif çağa ulaşmaya kadar, dinin fiili etkisinde kalmıştır, diyerek dinlerin tekamülü ve gelişmesinin kanununu da ortaya koyduğunu öne sürmekte ve bunun fetişizm'den politeizme, oradan da monoteizme geçiş şeklinde olduğunu iddia eder. Üç Hal Kanunu'nun üçüncü merhalesinde, yani pozitif dönemde de insanlık bir dine sahip olacaktır.

Auguste Comte sosyolog olduğu kadar bir din kurucusu olarak da görünmek ister. Çağın dininin pozitivist etkide olabileceğini ve olması gerektiğini düşünür. O'na göre bu din, geçmiş dönemlerin dini olamaz, çünkü geçmişin dini, geçerliliğini yitirmiş bir düşünce şeklini gerektirir. Auguste Comte, ilmi düşünceli insanın "geleneksel anlayışa göre vahy'e, kilisenin din dersine ya da Tanrısallığa inanmayacağını düşünür"⁵ ama bir başka taraftan dinin insanın sürekli bir ihtiyacını karşılamakta olduğunu da unutmaz. Comte'a göre insanın kendisini aşan bazı şeyleri sevmeye ihtiyacı olduğu için dine de ihtiyacı vardır. Buna göre toplumların dine ihtiyacı vardır, çünkü onların dünyevi gücü benimseyen ve ılımlı hale getiren ve insanlara yetenek hiyerarşisinin yanında hiç birşey olmadığını hatırlatan ruhi güce ihtiyacı vardır. Yeteneklerin teknik hiyerarşisini yerine koyabilecek ve ona belki de tersi bir değerler hiyerarşisi ekleyecek olan sadece dindir.

Comte'a göre sevgi ve birlik arayışında olan bir insanlığın bu sürekli ihtiyaçlarını karşılayacak olan din, insanlık dininin kendisi olacaktır. Auguste Comte'un bizi sevmeye davet ettiği insanlık, bayağılıklarıyla, haksızlıklarıyla görünen insanlık değil, insanların sahip oldukları ya da yaptıkları en iyi şeydir. Sonuçta belirli bir biçimde insanda, insanları aşan ya da en azından bazı insanlar da özde var olan insanlığı gerçekleştiren şeydir⁶.

Auguste Comte'un Din Sosyolojisinin Tenkidi

Görüldüğü gibi, Sosyoloji'nin kurucusu (veya isim babası) olarak ortaya çıkan Auguste Comte'un, sosyolojisinin aynı zamanda din

⁵ Raymond Aron, a.g.e. s. 122.

⁶ Raymond Aron, a.g.e. s. 122.

bir karaktere sahip olduğu açıktır. Dinin tekamül kanunu ortaya koymaya çalışırken yeni bir din kurucusu hüviyetine de bürünen Comte, dinin mahiyetinden söz ederken, dinin süjesi ile objesini diğer bir ifade ile dinin süjesi olan insanlığı aynı zamanda onun muhtevası olarak görmek suretiyle, onun insan ve toplumu aşan tabiatüstü ve ilâhî tarafını hiçe saymak suretiyle büyük bir hataya düşmüş olduğu muhakkaktır. Nirekim, Comte'un görüşlerinin pekçoğu, daha sonra sosyologlar tarafından reddedilmiştir.

Çağımızın büyük sosyologlarından biri olarak ülkemizde de tanınan Raymond Aron'un "Les Etaps de la Pensée Sociologique" (Sosyolojik Düşünmenin Evreleri) adlı kitabında, Auguste Comte'un din anlayışını değerlendiren yazısını burada aktarmak, herhalde yorum yapmaktan daha iyi olacaktır. Raymond Aron bu hususta şöyle demektedir:

"Büyük Varlık'ta sevdiğimiz özde var olan insanlık, geleneksel dinlerin Tanrısından gerçekleştirilen ve aşılan insanlıktan o kadar farklı mı? İnsanlığı Auguste Comte'un bizi yapmaya çağırdığı gibi sevmekle geleneksel dinlerin yüce tanrısını sevmek arasında kuşkusuz bir farklılık vardır. Ama Hıristiyanlığın Tanrısı insan olmuştur. Özde var olan insanlıkla Tanrısallık arasında Batı'nın din geleneğinde değişik yorumlara yol açan bir ilişki vardır.

Kendi açımdan, büyük bir dünyevi başarı kazanamadığı bilinen Auguste Comte'un dininin genellikle sanıldığı kadar anlamsız olmadığını düşünüyorum. Her ne olursa olsun, başka sosyologların isteyerek ya da istemeden yaydıkları dinsel ya da yarı dinsel başka birçok düşünceden çok üstün görünüyor. Seçilmiş insanlar dışında, insanlıkta bazı şeyler sevildiği sürece ekonomik ve toplumsal bir düzeni bu kurtuluş öğretisine inanmayan herkesin ölümü isteyecek ölçüde tutkuyla sevmek yerine, büyük insanların anlatımı ve simgesel olduğu özde var olan insanlığı sevmek kuşkusuz daha iyidir. Sosyolojiden eğer bir din çıkarmak gerekirse—ben bundan kişisel olarak kaçınıyorum— bana düşünülebilecek tek din yine de Auguste Comte'un ki görünüyor. Bu, toplumlar arasında birisini, kabile bağına bağlı olacak biçimde seçmeği ya da kimsenin bilmediği ve uğruna kuşkuların yok edilmeye başlandığı geleceğin düzenini sevmeyi öğretmez. Auguste Comte'un bize sevdirmeye çalıştığı bugünün Fransız toplumu, yarının Rus toplumu, öbür günün Amerikan toplumu değil, bazı insanların yetenekli olduğu ve bütün insanların yükselmesi gereken üstünlüktür.

..... Onun insan birliğinin sosyoloğu olduğunu söylemiştim: İnsan birliğinin sosyolojisinin zorunlu değilse de olası sonuçlarından

biri insan birliğinin dinidir. Büyük Varlık'ın dini, bütün insanlar arasındaki birlik için değişen insanda bulunan en iyi şeydir"⁷.

Auguste Comte'un Tesirleri

Pozitivizm'in en büyük temsilcisi olarak kabul edilen Auguste Comte'un etkileri sadece kendi ülkesi dahilinde kalmamıştır. Nitekim İngiltere'de de onun felsefesinden etkilenenler olmuştur. Nitekim İngiltere'de H. Spencer, E. Tylor ve J. Frezer hem pozitivizmden hem de Darwinizm'den etkilenerek dinlerin tekamül teorisini geliştirmişlerdir. (1820-1903) yılları arasında yaşamış olan Spencer'in konumuzla ilgili eserleri şunlardır: "The Study of Sociology"; "Principles of Sociology"; "Descriptive Sociology".

Spencer'de hakim olan düşünce, sosyal alemin biyolojik âlem gibi organik sistemler olarak incelenebileceği tarzındadır. Tekamülcü görüş açısından Kâinat'ta herşey basitten mürekkebe, farklılaşmamış olandan farklılaşmış olana doğru bir hat üzerinde seyrederek. Spencer, zamanın biyoloji görüşünden almış olduğu bu düşünceleri dinin sosyolojik tetkikine de uygulamak istemiştir. Tıpkı Auguste Comte ve Emile Durkheim'de olduğu gibi dinin ilâhî tarafı hiçbir şekilde nazarı dikkate alınmadan, sadece dinlerin toplumlarda oynadıkları sosyal rol, yani dinin sosyal bütünleşmedeki yeri ile ilgilenerek fonksiyonalist bir din teorisinin temelini atmıştır denebilir. Spencer'in eserlerinin hemen hemen tamamında din hakim bir konumdadır. Spencer, zamanında hakim olan pozitivizmin etkisi ile din ile bilim arasında bir çatışmanın mevcut olduğunu ileri sürerek bunu aşmaya gayret sarfeder görünür. Spencer'e göre ilimlerin metotları dinin özünü teşkil eden "esrar" -sır'lar- karşısındaki hayret çatışma halindedir. Bu şekilde Spencer hem dini hem de bilimi izafileştirmek istemiştir. 19. Yüzyılda âdeta moda halinde olan dinlerin menşeyini araştırma gayreti Spencer'de de oldukça hakim fikir halindedir. Tarihi ve etnolojik materyelden hareketle basitten karmaşığa doğru gelişen bir tekamül halkasını çizmektedir. Doğru bir hat üzerinde cereyan eden bu tekamülü, olayların meydana geldiği toplumlara bağlamaktadır.

Spencer'e göre bir toplum ne kadar basit ise o toplumun dini de o derecede basittir. Dinin başlangıcının ailelerin atalarına tapınmaları şeklinde olduğunu ifade eder. Spencer'e göre insan, önce uyku ve rüya tecrübesi üzerinde düşünerek "ruh" ya da "eş" fikrini idrak etmiş,

⁷ Raymond Aron, a.g.e. s. 117-118.

ondan sonra bir dinin ayin ve ibadet yönünü oluşturan kısmı tessüs etmiştir. Ruh kavramı sadece insanlara mahsus kalmayıp, insandan hayvanlara, bitkilere hatta cansız varlıklara da izafe edilmiştir.

Monoteizm'in ancak politeizm'den tekamül etmek suretiyle ortaya çıktığını iddia etmiştir⁸. Hıristiyanlık'daki azizleri ve bunlara karşı duyulan alakayı dikkate alarak Monoteizm'de de Politeizm artıklarının bulunduğunu ileri sürmüştür.

Spencer'e göre, dinin merkezinde ayin ve ibadetler yer almakta olup, ibadetlerin yönetimi ise din adamları ya da rahipler sınıfının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Henüz farklılaşmamış olan toplumlarda ailenin başkanları aynı zamanda dini de idare eden başkan durumundayken daha sonra toplumların sosyal yönden farklılaşmaları sonucunda sosyal ve dinî fonksiyonlar da birbirinden ayrılmıştır. Dinî fonksiyonlardaki ihtisaslaşma ile din adamları arasındaki hiyerarşi meydana gelmiştir. Spencer'e göre mistisizm ve zühd hayatı bütün dinlerin evrensel özelliğidir. Esasen Spencer, bir din teessüs ettikten sonra, onun için de birtakım ayrılmaların -itizallerin- zorunlu olarak ortaya çıktığını, bunun da genellikle ruhban sınıfının yolsuzlukları ve dinin ilk safiyetini bozmalarına karşı bir reaksiyon veya bir protesto mahiyetinde ortaya çıktığını iddia etmekte ve mistisizmin de bu tür itizallerden biri olduğunu ifade etmektedir. 19. yüzyılın sosyologların pek çoğunda olduğu gibi Spencer de dinin tabiatüstü ve ilâhî yönünü hiç nazarı dikkate almadan dini birtakım esrarengiz olaylar karşısında duyulan hayret duygusuna irca etmiştir. İnsan toplumlarının vazgeçilmez bir unsuru olarak sosyal hayatta yer alan din gibi bir müesseseyi basit bir hayret duygusu ile ifade edilmeyeceği gayet açıktır. İşte bu nedenle Spencer daha sonra çok tenkid edilmiştir. Aynı şekilde, toplumların hayatının düz bir hat üzerinde seyreden bir tekamüle irca etmek istemesi, hatta dinin de aynı tekamül içinde cereyan etmiş olduğunu söylemesi tenkid edilmiştir. Nitekim Levi Strauss, kültür seviyeleri son derece ilkel olan toplumlarda bile Monoteizm'e rastlanmış olduğunu, bu sebeple maddi ve teknik alanda görülen tekamüle paralel bir şekilde manevi ve dinî bir gelişmeden söz edilemeyeceğini belirtmekte ve monoteizmin politeizm'den tekamül suretiyle meydana gelebileceğini ifade etmektedir⁹.

8 Bu hususta G. Tümer'in A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisinin 28. sayısındaki Makaleye bakınız.

9 Levi-Strauss C., "Racet et Histoire", Paris 1961.